

УДК 7.011.4

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/51-23>

Юлія МАЛЕЖИК,

orcid.org/0000-0003-2829-3493

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри мистецької освіти

Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

(Кропивницький, Україна) 28julimal@gmail.com

Тайсія ПЕРЕТРУХІНА,

orcid.org/0000-0001-9261-1025

студентка IV курсу кафедри мистецької освіти

Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

(Кропивницький, Україна) peretruxhina.t21@gmail.com

ТЕНДЕНЦІЇ ДИЗАЙНЕРСЬКОГО ЕКО-АРТУ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ

У статті аналізується специфіка поширення культури відповідального споживання, вторинного використання різних матеріалів через призму активного застосування їх у сучасних тенденціях в українському мистецтві дизайну. Світ вже не один рік поспіль виносить на перший план екологічні проблеми. Зараз ми живемо в епоху наслідків: забруднення повітря, води, глобального потепління, деградації природних ресурсів, вирубки лісів. І всі вони потребують ефективних та нових рішень.

Звертається увага на те, як екологічне мистецтво дизайну впливає на політику, культуру, економіку, етику та естетику – всі сфери, які так чи інакше впливають на екосистему. Зазначено, що дизайн екологічного спрямування також є художньою відповіддю на глобальну екологічну кризу, поєднує естетичну, інформативну та освітню складові у прагненні сприяти усвідомленню екологічних небезпек та активізувати участь громад у відновленні навколишнього середовища. Розкрито основні художні виражальні засоби в українському мистецтві на сучасному етапі розвитку суспільства. З'ясовано особливості впливу еко-арту і новітніх технологій на формування екологічної свідомості засобами дизайну.

Отже, ця глобальна проблема не могла пройти осторонь сучасного українського мистецтва і не могла не вплинути на його розвиток та переусвідомлення застосування відходів у напрямку дизайнерського еко-арту, який безпосередньо має на меті збереження і повторне використання вторинної сировини для створення сучасних арт-об'єктів.

Таким чином, екологічна ініціатива та екоактивізм є важливою ланкою в розвитку суспільної свідомості, і одночасно – є корисним культурним явищем у сфері дизайну. Проаналізувавши напрями сучасного екологічного мистецтва в Україні ми прийшли до думки, що бачення проблеми крізь призму мистецтва допомагає привернути увагу громадськості. Автори таких дизайн-інсталяцій доводять, що запобігти катастрофі можна застосовуючи фантазію та підручні матеріали і сфера образотворчого мистецтва надає естетичні та утилітарні можливості для їхньої реалізації.

Ключові слова: *дизайн, еко-арт, екологія, екологічний активізм, українське мистецтво, переробка, розумне споживання.*

Yuliia MALEZHYK,

orcid.org/0000-0003-2829-3493

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of Art Education

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

(Kropyvnytskyi, Ukraine) 28julimal@gmail.com

Taisiya PERETRUKHINA,

orcid.org/0000-0001-9261-1025

4th year Student at the Department of Art Education

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

(Kropyvnytskyi, Ukraine) peretruxhina.t21@gmail.com

TENDENCIES OF ECO-ART IN CONTEMPORARY UKRAINIAN ART

The article analyzes the specifics of the spread of a culture of responsible consumption, reuse of various materials through the prism of their active use in modern trends in Ukrainian art. For more than a year now, world has been

bringing environmental issues to the fore. We are living in an era of consequences: air and water pollution, global warming, natural resource degradation, deforestation. And they all need effective and new solutions.

In addition to directly influencing the environmental situation, artists also cover the problem of the environment through conceptual creativity. Attention is paid to how environmental art affects politics, culture, economics, ethics and aesthetics - all areas that affect the ecosystem in one way or another. It is noted that it also an artistic response to the global environmental crisis, combining aesthetic, informative and educational components in an effort to promote awareness of environmental hazards and increase community participation in environmental restoration. The main artistic means of expresion in Ukrainian art are revealed at the present stage of society development. The peculiarities of the influence of eco-art and the latest technologies on the formation of eco-consciousness are clarified.

It this way, environment initiative is an important part of social discretion and useful culturel phenomenon at the some time. After analyzing the directions of contemporary environmental art, we came to the conclusion that seeing the problem through the prism of art which will helps to attract public attention. The authors of such installations argue that disasters can be prevented by using imagination and improvised materials, and the field of fine arts provides aesthetic and utilitarian opportunities for their implementation.

Key words: ecology, ecological activism, eco-art, Ukrainian art, processing, smart consumption.

Постановка проблеми. З розвитком сучасного суспільства та збільшення попиту на товари повсякденного вжитку, помітно зросла частка побутових відходів, та ситуація стає тільки гіршою з кожним днем. Дизайнери, художники, як і інші діячі мистецтва, старанно привертають увагу до багатьох суспільних питань. На сучасному етапі розвитку мистецтва в Україні започатковано багато проектів, які спрямовані на розв'язання екологічних проблем. Чисте довкілля – є правом кожного громадянина, саме тому, за нього борються громадські організації та екоактивісти. Однак, люди звикли про все швидко забувати, тому треба залучати все більше охочих до екоактивізму у всіх видах діяльності та напрямку екоарту у сучасному мистецтві.

Однією з провідних тем, яку розвиває екоарт – це відповідальне споживання, що намагається спрямувати увагу суспільства до навколишнього середовища через мистецтво.

На нашу думку, розвиток цього художньо-естетичного напрямку на всій території України надасть поштовху до збереження та відновлення природного середовища, довкілля та організує розумне споживання та використання у техніках та матеріалах відходів засобами мистецтва.

Аналіз досліджень і публікацій. Проаналізувавши діяльність українських екоактивістів, серед яких: М. Бойко, О. Матюшенко, Н. Литвин, Л. Полтавська та інші, можна зрозуміти що проблема екології дійсно глобальна. Звісно, в Україні вже роблять маленькі кроки до екологічного суспільства, такі як закон про обмеження обігу пластикових пакетів (Верховна Рада України, 2021: 6). Проте, Є. Аратовська зазначає, що деякі супермаркети обходять цей закон виготовляючи пакети під видом еко, але не по технологіям.

До проблеми переробки звертались Є. Аратовська, В. Кіт, М. Бойко, С. Безбородько, О. Матюшенко, А. Михальницька, К. Шнайдер (2020: 7).

Збереження довкілля можна не лише через відбір та сортування сміття, а й виготовляти з нього справжні витвори мистецтва, дизайн-об'єкти, використовуючи як вторинний матеріал для реалізації творчих ідей та задумів. Як правило, вважалося, що суттєво вплинути на покращення екології можуть лише великі компанії, однак зараз цей рух став більш персональним вираженням емоцій, безпосередньо через мистецтво дизайну.

Серед відомих представників дизайнерського еко-арту є іноземні митці, які звертались до еко творчості, наприклад, американка Аврора. Одним із тих, хто підіймає тему збереження довкілля в Україні засобами мистецтва, став відомий у всьому світі скульптор Микита Зігура. На його думку, в часи всесвітньої екологічної кризи – мистецтво не може стояти осторонь цієї проблеми. Його проекти «Нова Археологія», «Едем» та інші присвячені актуальній темі збереження навколишнього середовища та змінам в екологічній свідомості людства (Зігура, 2018: 8; Зігура, 2016: 9). Також він є автором багатьох мистецьких арт-об'єктів у публічних просторах міст України. Був учасником таких українських та міжнародних проектів як GOGOLFEST, Kyiv Art Fair, Volta Art Fair тощо, а також виставок у Польщі, Німеччині та Іспанії.

Мета статті – визначити та проаналізувати діяльність та тенденції творчих екоактивістів у галузі мистецтва дизайну. Розкрити, виокремити напрями та засоби сучасного українського мистецтва дизайну, які позитивно впливають на збереження довкілля, залучаючи до розумного споживання вторинної сировини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Еко-арт – напрям, який привертає увагу до проблеми забруднення навколишнього середовища. Мистецтво, одне з дієвих засобів впливу на людей, воно здатне викликати емоції необхідні для рішучих дій, а також може бути кроком до збереження природи засобами мистецтва дизайну. Цілком

зрозуміло, що на варті вирішення проблем екології в суспільстві стоїть мистецтво, яке покликано для збереження та відновлення естетики довкілля.

На сучасному етапі у століття споживання й перетворення, дистанціювання і відновлення, економії та розвитку – все більше людей не тільки замислюються про стан навколишнього середовища, а й беруть безпосередню участь в його захисті. Новоутворені та існуючі еко-організації об'єднуються задля досягнення спільної мети. Не обійшла всесвітня популярність і масовість заходів екологічного спрямування та громадських ініціатив розвитку й в Україні. Це свідчить про новий рівень екологічного напрямку, в першу чергу, громадянського суспільства. Українців починають турбувати не тільки локальні екологічні проблеми, а й глобальні. Але просто ініціативи недостатньо, держава також повинна підтримувати такий рух. З 1 січня 2018 року увійшов в дію Закон «Про відходи», згідно з яким українці повинні сортувати сміття у різні баки. У цьому році прийняли рішення позбутися сміттєпроводів у житлових будинках. «Дуже великою перепорою для налагодження роздільного збору сміття є відсутність рамкового законодавства, яке б передбачало розширену відповідальність виробників. Тобто вартість роздільного збору і передачі на перероблення має бути закладена у вартість продукції. Це дуже важливо для того, щоб з'явилися додаткові ресурси для налагодження інфраструктури роздільного збору відходів, – пояснює очільниця Громадської організації Zero Waste Lviv» (Бенцак: 2021: 1).

На сьогоднішній день в Україні працює 22 сортувальні лінії, які займаються відокремленням побутових відходів. Саме там відбирають та відправляють на перероблення картон, пластикові пляшки, залізні та скляні банки. Але що це в форматі цілої країни, цієї кількості замало і потрібно відчиняти нові центри для сортування сміття.

Отже, ця глобальна проблема не могла пройти осторонь сучасного мистецтва дизайну та не вплинути на його розвиток та переусвідомлення до застосування відходів у напрямку еко-арту, який безпосередньо має на меті збереження і повторне використання вторинної сировини для створення сучасних арт-об'єктів.

«У наших смітниках, особливо влітку, до 65% сміття – це саме органічні відходи. Про технологію їх перероблення подбала сама природа. Якщо вони не потрапляють на полігон, то не стають добривом, а не сміттям, джерелом парникових газів, які спричиняють зміни в кліматі», – зазначає у своїй доповіді Ірина Миронова (Бенцак: 2021: 1).

У часи роботи «Greenpeace» несвідомий підхід відштовхує споживачів, тому бренди шукають нові способи творити та утилізувати. Зокрема, цікавими ініціативами може поділитись й український сегмент. Зменшення негативного впливу на екологію вирішують ряд українських брендів, одним з них є «Ksenia Schneider». Засновники-дизайнери Антон та Ксенія Шнайдер створюють одяг із вінтажних тканин, які переробляють старі джинси, створюючи нові неординарні речі у стилі печворк. Клаптикова технологія не єдина гордість компанії, адже для пошиття інших речей вони купують спеціальні екологічні тканини. Інша українська компанія «Re-beau», також стала новатором у ресайклінгу. Засновники вирішили переробляти старі CD-диски та створювати з них неймовірні прикраси, даючи пластику друге життя. До того ж бренд інвестує 10% зі свого прибутку в організацію прибирань лісів, озер і річок. Бренд «Devohome» здобув свою популярність завдяки екошубам, які вони виготовляють з конопляного хутра. Бренд також створює жакети та кеди з цієї рослини (Потапчук, 2021: 3).

Закордонні представники еко-арту також працюють в напрямку розумного споживання відходів. Наприклад, американський митець японського походження Юкен Теруя своїми роботами привертає увагу громадськості до вирубування лісів. На практиці, у своєму проєкті Corner Forest, використовує зрозумілі всім предмети: паперові пакети, сумки для покупок, старі газети чи картонні рулони від туалетного паперу. Роботи іншого американського митця Лео Сьюела представлені у 40 музеях світу. Найважчим у своїй праці він вважає сам процес збору матеріалів для скульптур. Для цього йому доводиться копирсатися у сміттєвих баках, а потім сортувати. Його скульптури складаються з впізнаваних предметів з пластику, металу і дерева. Він відбирає їх за кольором, формою, текстурою, довговічністю і патиною; потім вони закріплюються за допомогою цвяхів, болтів і гвинтів. Зовнішні скульптури побудовані з нержавіючої сталі, латуні або алюмінію, які зварюються разом (Сьюелл, 2009: 10).

Представники дизайну у напрямку еко-арту з Чернігова навчилися перетворювати пластикове сміття на різні утилітарні предмети вжитку чи побуту. Вази для фруктів, кашпо для вазонів, мильниці, дитячі іграшки, «клейонка», заготовки для виробництва барних столів і творчості – ці та інші речі вчаться виготовляти з пластикових відходів у Чернігові, в першій нещодавно відкритій майстерні ресайклінгу.

Цікаво, що до процесу виготовлення нових арт-об'єктів та предметів утилітарного походження

залучають студентів, творчу молодь, дизайнерів – усіх, кому цікаво робити світ екологічним, чистим та експериментувати з новим матеріалом. Водночас проводиться просвітницька робота серед школярів, аби діти росли з усвідомленням: пластик – це не сміття, а вторинна сировина, яку можна пускати в переробку. Усім переліченим займаються активісти й волонтери чернігівської громадської організації «Еко Місто». Вони відкрили першу в Чернігові станцію сортування твердих побутових відходів, а згодом пішли ще далі. Станція приймає різні види ПЕТ-тари, скло та склобій, макулатуру, алюмінієві бляшанки та кришечки, упаковки «Tetra Pak», одноразовий паперовий посуд, целофан, кур'єрські пакети, плівку з бульбашками, пакети з-під молочної продукції тощо. За місяць тут накопичується близько 2 т відходів (за вихідні, в середньому, 500 кг), які так чи інакше слугують для створення нових предметів усвідомленого споживання через мистецтво (Потапчук, 2021: 3).

У створенні майстерні з вторинної переробки пластикових відходів (ресайклінгу), знайшла своє втілення нова ідея – проект «Plastic Fantastic». Мета відкриття майстерні, за словами її засновника, в тому, щоб зруйнувати міф про те, що в Україні переробки пластику немає і переробляти його взагалі неможливо. Окрім того, в планах компанії – розвивиток мейкерського руху, який спрямований на співпрацю з молодими дизайнерами, митцями, винахідниками. Все це повинно надати їм платформу для експериментів з відносно новим матеріалом. За словами засновника компанії Сергія Безбородько, пластик як сміття, катастрофічний матеріал, зате як ресурс – фантастичний, і його потенціал та можливості ще недостатньо вивчені. Над цим теж треба працювати, а те, що вже відомо – розповідати населенню (2021: 4).

Також цікавими з точки зору розвитку та відтворення екології засобами мистецтва є львівська майстерня «ReRe Sklo», в якій створюють різноманітні вироби з переробленого скла. Компанія збирає скляні відходи: пляшки, віконні шиби, дзеркала, які потім проходять обробку. Роксолана Худоба, засновниця проекту, розповіла, що все почалось ще з її навчання в університеті. Перетворення на еко-арт об'єкти використаних пляшок, що потрапляють у майстерню, проходять кілька етапів дезінфекції, згодом при високій температурі «спікаються» у спеціально обладнаній муфельній печі. За словами засновниці майстерні, в Україні скло майже не переробляють. Люди неправильно сортують скло і воно нерідко просто валяється на смітнику. Ще більші проблеми

із віконним склом, яке мало б йти на склобій, але його треба доставляти в пункти здачі. Майстерня утворилася на хвилі сучасних тенденцій збереження екології та розвитку напрямку еко-арту. Так, наприклад, за основу взяли пляшки, з яких роблять різні вироби: підставки, склянки, баночки вази, ємності для сипучих. Із залишків скла від пляшки, яку обрізають, роблять світильники чи свічки, але вони не єдині майстри що працюють з переробкою скла. Ужгородські активісти створили бренд «laybottleua», де виробляють різноманітні корисні речі для дому. Наприклад склянки, тарілки, свічки і ялинкові прикраси (2021: 4).

Окрім прямого впливу на екологічну ситуацію, митці також займаються висвітлюванням проблеми довкілля за допомогою концептуальної творчості. В цьому напрямку більш активно працюють іноземні діячі. Наприклад, творча група «QUATRE CAPS», що складається із чотирьох архітекторів, створила цікавий проект під назвою «Not Longer Life», у назві якого є гра слів із терміном «still-life», що означає «натюрморт». Так, за концепцією всі фото серії є натюрмортами, і в них можна впізнати відомі твори мистецтва доби бароко (наприклад, серед них є алюзії на Караваджо чи Котана), та спосіб їхнього виконання чітко передає еко-тематику (2021: 5).

Український митець, Микита Зігура створив низку проектів зокрема, проект «Нова Археологія» – органічне продовження життя. На його думку, мистецтво в даному варіанті виступає як концентрат певної субстанції, своєрідна «вижимка» проблематики. Сміття має дуже негативну, деструктивну енергетику, але в процесі його переробки у щось інше енергетичне поле змінюється. Відбувається певний ритуал очищення і в кінці ми отримуємо предмет, що несе в собі колосальний заряд позитивної енергії. На відміну від інсталяційного мистецтва, його проекти несуть в першу чергу естетику, а вже потім глядач розуміє концептуальну складову об'єктів. Цей зворотній шлях являється коротшим для усвідомлення ніж перший. Якщо робити сміття зі сміття – це не буде мистецтвом. Важко позбутися повчальності у проектах. Саме тому з першого погляду незрозуміло що це, з чого зроблено, навіщо. Світ змінився – свідомість – ні. Світ змінюється з шаленою швидкістю. Уклад життя, який був чудовий вчора-сьогодні ніяк не підходить (Зігура, 2018: 8).

Ще один митець, що нагадує нам про шкоду споживацької культури – Кріс Джордан, якій працює у жанрі фотографії і наочно показує, до чого призводить людська байдужість до природи. Його дизайн еко-арту шокує і точно примушує задум

матися над тим, що ми мусимо вирішувати проблеми, а не сторонитися їх. Сам Джордан називає свої роботи «slow-motion apocalypse», що знову ж таки спонукає до думки про те, як легко зруйнувати навколишнє середовище.

В цілому, проблема вирішення екологічної складової через мистецтво, є цілком продуктивною та перспективною галуззю.

Висновки. Таким чином, екологічна ініціатива та екоактивізм є важливою ланкою в розвитку суспільної свідомості, і одночасно – є корисним культурним явищем. Проаналізувавши напрями сучасного екологічного мистецтва дизайну в Україні ми прийшли до думки, що бачення проблеми крізь призму мистецтва допомагає привернути увагу громадськості. Автори таких інсталяцій доводять, що запобігти катастрофі можна застосовуючи фан-

тазію та підручні матеріали і сфера образотворчого мистецтва надає естетичні та утилітарні можливості для їхньої реалізації. В цілому, активна еко позиція корисна не тільки для окремої людини, а і всьому суспільству. Вона мотивує бути свідомим до споживання. Україна тільки почала свій рух до еко-суспільства, але вже на цьому етапі розвитку ми маємо багато творчих дизайнерів, митців, чия творчість надихає та змушує замислитись над важливими для суспільства питаннями.

На нашу думку, розвиток дизайнерського еко-арту та його сучасні тенденції у мистецтві сприятиме покращенню екологічної та суспільної громадської свідомості, а також її діяльність одночасно допоможе у вирішенні низки екологічних питань і стане прикладом для сучасної свідомої людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бенцак І. Від штучних шуб до сортування сміття: як українці стають еко-свідомими. 24 канал. 2021. URL: https://trends.24tv.ua/ekologichni-initsiativi-ukrayini-vid-ekoshub-ukrayina-novini_n1707650 (дата звернення: 28.04.2022).
2. Екологічним бути модно. 2020. URL: <http://prirodatvoja.tilda.ws/eko-blog> (дата звернення: 25.04.2022).
3. Потапчук Н. «Пластик-фантастик» з майстерні ресайклінгу. УКРІНФОРМ. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-yakisne-zhyttia/3342902-plastikfantastik-z-majsterni-resajklingu.html> (дата звернення: 28.04.2022).
4. Як працює майстерня із переробки скла у Львові. Gazeta.ua. 2021. URL: https://gazeta.ua/articles/lady-photo/_ak-pracyuye-majsternya-iz-pererobki-skla-u-lvovi/1035547 (дата звернення: 25.04.2022).
5. Еко-арт на сторожі планети: митці говорять про важливе. GALLERY 101. 2021. URL: <https://gallery101.com.ua/eco-art/> (дата звернення: 28.04.2022).
6. Про обмеження обігу пластикових пакетів на території України. Верховна Рада України. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-IX#Text>.
7. Еко-арт: сміття, як мистецтво. Coca-Cola Україна. 2020. URL: <https://www.coca-cola.ua/fun/art/eco-art-smittya-yak-mistectvo> (дата звернення: 25.04.2022).
8. Зігура М. Нова археологія. NIKITA ZIGURA. 2018. URL: <https://www.nikitazigura.art/arheology> (дата звернення: 28.04.2022).
9. Зігура М. Едем NIKITA ZIGURA. 2016. URL: <https://www.nikitazigura.art/edem> (дата звернення: 28.04.2022).
10. Сьюелл Л. Сміттєвий скульптор Leo Sewell. 2009. URL: <https://www.leosewell.net/about.php> (дата звернення: 28.04.2022).

REFERENCES

1. Bentsak I. Vid shtuchnykh shub do sortuvannia smittia: yak ukrainsi staiut ekosvidomymy. [From faux fur coats to garbage sorting: how Ukrainians become eco-conscious]. 24 kanal. 2021. URL: https://trends.24tv.ua/ekologichni-initsiativi-ukrayini-vid-ekoshub-ukrayina-novini_n1707650. [in Ukrainian].
2. Ekolohichnym buty modno. [It is fashionable to be ecological]. 2020. URL: <http://prirodatvoja.tilda.ws/eko-blog>. [in Ukrainian].
3. Potapchuk N. «Plastyk-fantastyk» z maisterni resaiklinhu. [«Plastic-fiction» from the recycling workshop]. UKRINFORM. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-yakisne-zhyttia/3342902-plastikfantastik-z-majsterni-resajklingu.html>. [in Ukrainian].
4. Iak pratsiuiie maisternia iz pererobky skla u Lvovi. [How a glass processing workshop works in Lviv]. Gazeta.ua. 2021. URL: https://gazeta.ua/articles/lady-photo/_ak-pracyuye-majsternya-iz-pererobki-skla-u-lvovi/1035547. [in Ukrainian].
5. Eko-art na storozhi planety: myttsi hovoriat pro vazhlyve. [Eco-art on guard of the planet: artists talk about the important]. GALLERY 101. 2021. URL: <https://gallery101.com.ua/eco-art/>. [in Ukrainian].
6. Pro obmezhennia obihu plastykovykh paketiv na terytorii Ukrainy. [About restriction of circulation of plastic bags in the territory of Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-IX#Text>. [in Ukrainian].
7. Eko-art: smittia, yak mystetstvo. [Eco-art: garbage as art]. Coca-Cola Ukraina. 2020. URL: <https://www.coca-cola.ua/fun/art/eco-art-smittya-yak-mistectvo>. [in Ukrainian].
8. Zihura M. Nova archeolohiia. [New archeology]. 2018. URL: <https://www.nikitazigura.art/arheology>. [in Ukrainian].
9. Zihura M. Edem. [Eden] 2016. URL: <https://www.nikitazigura.art/edem>. [in Ukrainian].
10. Siuell L. Smittievyi skulptor. [Garbage sculptor] / Leo Siuell // Leo Sewell. 2009. URL: <https://www.leosewell.net/about.php>. [in Ukrainian].